

RYSZARD SZCZYGIEL

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

MIASTA PRYWATNE W POLSCE OD XIV WIEKU DO 1772
ROKU – CHRONOLOGIA LOKACJI, WŁAŚCICIELE,
PEŁNIONE FUNKCJE

Zarys treści: Kolonizacja na prawie niemieckim i początki ruchu lokacyjnego miast. Program lokacyjny, fazy i etapy procesu lokacyjnego. Ich przemiany w kolejnych stuleciach. Czynniki miastotwórcze. Wzrost liczby miast prywatnych na ziemiach polskich od XIV do XVIII w. – tempo procesu, jego zróżnicowanie regionalne, dane liczbowe. Właściciele i ich rola w rozwoju sieci miejskiej kraju.

The content outline: Colonisation under German law and the beginnings of the town foundation movement. Foundation programme, phases and stages of the chartering process. Their changes over the following centuries. City-forming factors. Increase in the number of private towns in the territory of Poland from the 14th until the 18th century – speed of the process, its regional variations, numerical data. Town owners and their importance for the development of the urban network of the country.

Słowa kluczowe: lokacja, miasta prywatne, prawo niemieckie, proces lokacyjny, urbanizacja

Keywords: foundation, German law, foundation process, private town, urbanization

W XIII w. na ziemiach polskich rozpoczęły się przemiany związane z przebudową miast. Były one częścią wielkiego procesu o zasięgu europejskim¹. Przebudowa ta odbywała się według zasad przyniesionych

¹ S. Gawlas, *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, w: *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 138–139 (tam dalsza literatura); zob. A. Wędzki, *Początki reformy miejskiej w Europie Środkowej do połowy XIII w.*, Warszawa–Poznań 1974; T. Rosłanowski, *Z zagadnień lokacji miejskich w Europie Zachodniej i Środkowo-*

przez kolonizację niemiecką, które w literaturze polskiej nazywa się często przełomem lokacyjnym². Wiązał się on z szerokimi przeobrażeniami gospodarczymi, społecznymi i prawnoustrojowymi, obejmującymi wsi i miasta, które przyczyniały się do usprawnienia produkcji rolnej, rozwoju gospodarki rynkowej i nowej organizacji włości feudalnych³. Jednocześnie ziemie polskie zaczęły się włączać do międzynarodowej wymiany handlowej, uczestnicząc w handlu europejskim⁴.

Organizacja miast odbywała się przy wykorzystaniu wzorów zachodnioeuropejskich, wypróbowanych na terenach między Łabą a Odrą zasadach rozplanowania przestrzennego, wyodrębnienia prawnego mieszczan i nadaniu im wolności osobistej⁵. Następowало to przez nadanie prawa miejskiego zwanego „niemieckim”⁶. Występowało ono w trzech odmianach. Najstarszą była magdeburska, z której powstały: w 1233 r. chełmińska, w 1235 r. zaś – średzka⁷. Były między nimi

-*Wschodniej w średniowieczu*, w: *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. 2, red. G. Labuda, S. Tabaczyński, Wrocław 1988, s. 119–123; R. Bartlett, *Tworzenie Europy. Podbój, kolonizacja i przemiany kulturowe 950–1350*, tłum. G. Waluga, posłowie P. Górecki, Poznań 2003, s. 253–293.

² B. Zientara, *Przełom w rozwoju miast środkowoeuropejskich w pierwszej połowie XIII w.*, PH, t. 67, 1976, s. 219–223; tenże, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roslanowski, Warszawa 1976, s. 73–80; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 45 n.; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 2000, s. 83–91; tenże, *Przełom lokacyjny...*, s. 133–162.

³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 45–53; S. Gawlas, *Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy*, w: *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, red. M. Dygo i in., Warszawa 1999, s. 14–17; tenże, *O kształt zjednoczonego królestwa...*, s. 78–87.

⁴ A. Mączak, H. Samsonowicz, *Z zagadnień genezy rynku europejskiego: strefa bałtycka*, PH, t. 55, 1964, s. 198–220; M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku*, Warszawa 1975; H. Samsonowicz, *Miejsce Polski w Europie*, Warszawa 1996, s. 53–97.

⁵ Model miasta lokacyjnego omówił S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa...*, s. 26–37; zob. też M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 45–62; Z. Górczak, *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*, Poznań 2002, s. 123–165.

⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 49–52; K. Kamińska, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r.*, Toruń 1990, s. 9–12.

⁷ K. Kamińska, dz. cyt., s. 9–14; Z. Zdrójkowski, *Prawo chełmińskie. Powstanie, rozwój i jego rola dziejowa*, w: *Dzieje Chełmna i jego regionu*, red. M. Biskup, Toruń 1968, s. 483–535; tenże, *Stan badań nad problematyką prawa średzkiego. Studium na 750-lecie pouczenia miasta Halle dla Środy Śląskiej (1235–1985)*, CPH, t. 37, 1985, z. 2, s. 75–87.

znaczne różnice, dotyczące zwłaszcza ustroju miast⁸. Lokacje miast na prawie chełmińskim rozpowszechniły się w państwie krzyżackim, na Kujawach, w ziemi dobrzyńskiej, na Mazowszu i Podlasiu⁹, prawem średzkiem posługiwały się zaś miasta, poza Śląskiem, także w Wielkopolsce, Małopolsce oraz ziemiach: sieradzkiej i łęczyckiej¹⁰. W wielu przypadkach zastępowano je później prawem magdeburskim, bardziej powszechnym w miastach tych regionów, zapewniającym mieszczanom szerszą autonomię¹¹.

Prawo niemieckie, poza systemem powinności opartych na czynszu, dawało mieszczanom możliwość zajmowania się zawodami pozarolniczymi: handlem, rzemiosłem i usługami¹². Mieszkańcom organizowanych miast nadawano uprawnienia dotyczące organizacji życia gospodarczego, porządku wewnętrznego i rozstrzygania sporów, tworzenia korporacji zawodowych. Uzyskanie prawa niemieckiego tworzyło też przesłanki do kształtowania się samorządu miejskiego, co nastąpiło w następnych okresach rozwoju ośrodka miejskiego i było uzależnione od układu stosunków miasta z jego właścicielem¹³.

W historiografii polskiej utrwalił się pogląd, że przejmowanie wzorów kolonizacyjnych przy organizowaniu miast nie było bezpośrednim naśladownictwem, ale stopniowym stosowaniem elementów prawa niemieckiego „zgodnie z potrzebami ekonomicznymi i aktualną sytuacją polityczną” – jak pisał przed 40 laty Benedykt Zientara¹⁴. W przedsięwzięciach lokacyjnych wprowadzano zmiany i ulepszenia. Ponadto ruch

⁸ K. Kamińska, dz. cyt., s. 13.

⁹ J. Bieniak, *Recepcja prawa chełmińskiego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, w: *Studia Culmensia Historico-Iuridica, czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1990, s. 193–227; M. Golembiowski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, w: tamże, s. 229–333.

¹⁰ Z. Zdrójkowski, *Miasta na prawie średzkiem*, „Śląski Kwartalnik Historyczny »Sobótka«” 41, 1986, z. 2, s. 243–251; R. Bartlett, dz. cyt., s. 261–268.

¹¹ S. Gawlas, *Przełom lokacyjny...*, s. 160–161. Przykłady takie z terenów Małopolski zestawil S. Kuraś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV wieku*, Wrocław 1971, s. 178, 186, 189–191, 193.

¹² H. Samsonowicz, *Struktura zawodowa mieszczaństwa w dawnej Polsce*, w: *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Tomczaka*, red. J. Dygdała, B. Woszczyński, Toruń 1992, s. 43–51; tenże, *Cechy rzemieślnicze w średniowiecznej Polsce. Mity i rzeczywistość*, PH, t. 75, 1984, s. 351–366.

¹³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 55–62.

¹⁴ B. Zientara, *Przemiany...*, s. 74; zob. też H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, KHKM, t. 28, 1980, s. 341–345; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 45–55; J. Piskorski, *Miasta Księstwa Szczecińskiego do połowy XIV wieku*, Poznań 1987, s. 79 n.; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa...*, s. 26 n.; tenże, *Przełom lokacyjny...*, s. 135–139, 151–153.

ten rozwijał się z różną intensywnością w poszczególnych regionach¹⁵. Obejmował on zarówno przekształcenie przestrzenne osad już istniejących, których mieszkańcom nadawano nowe uprawnienia i przywileje, jak i zakładanie nowych osad, w których stosowano program lokacyjny¹⁶.

W rozwijaniu ruchu lokacyjnego zainteresowani byli wszyscy biorący w nim udział. Właściciele terenu i inicjatorzy procesu lokacyjnego liczyli na wzrost dochodów, jego organizatorzy, czyli zasadzcy, także na wzbogacenie, a tworzone bodźce gospodarcze i prawne miały zachęcić osadników do osiedlania się w nowych ośrodkach, gdzie korzystając z otrzymanych swobód i przywilejów oraz wykazując swoją aktywność, mogli liczyć na własne korzyści¹⁷.

Odbywało się to przy rozwoju osadnictwa wsi na prawie niemieckim, wymiany lokalnej i handlu dalekosiężnego oraz wzrostu znaczenia pieniądza w życiu gospodarczym¹⁸. Jednocześnie następowały przeobrażenia ustrojowe i społeczne oraz wzrost wielkiej i średniej własności ziemskiej, a przemiany objęły wszystkie dziedziny życia¹⁹. Reorganizowane i budowane od nowa miasta, jako ważne elementy składowe sieci osadniczej oraz centra gospodarki rynkowej, powstawały we wszystkich typach własności ziemskiej, a więc w monarszej (książęcej, a potem królewskiej), w kościelnej oraz feudałów świeckich (możnowładców, rycerstwa, później zaś szlachty). Były one ośrodkami wytwórczości, wymiany lokalnej i regionalnej oraz międzynarodowej, wreszcie życia politycznego i kultury²⁰. Każde miasto stanowiło wspólnotę ludzi różnych zajęć, o zróżnicowanych podziałach społecznych, a nawet mentalności. Było miejscem dla ludzi aktywnych i przedsiębiorczych.

Ruch lokacyjny w XIII w. przebiegał z różnym natężeniem w poszczególnych dzielnicach ziem polskich. Rozpoczął się na Śląsku, rozwijając się o kilkadziesiąt lat wcześniej niż w innych dzielnicach i stając się dla

¹⁵ S. Gawlas, *Przełom lokacyjny...*, s. 136; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 45–49; J. Wiesiołowski, *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM, t. 28, 1980, s. 386–387.

¹⁶ B. Zientara, *Przemiany...*, s. 78–79; S. Gawlas, *Przełom lokacyjny...*, s. 135.

¹⁷ T. Lalik, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późnego średniowiecza*, KHKM, t. 23, 1975, s. 556–562.

¹⁸ S. Gawlas, *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii na przykładzie Polski*, w: *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006, s. 25–110.

¹⁹ J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kregu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998, s. 73–82, 126–141; S. Gawlas, *Polska Kazimierza Wielkiego...*, s. 14–23.

²⁰ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 124–131; H. Samsonowicz, *Studia z dziejów miast w średniowieczu*, Poznań 2014, s. 9.

nich wzorem²¹. W XIII i początkach XIV w. objął Wielkopolskę, Małopolskę, Mazowsze, Kujawy, Pomorze oraz ziemie sieradzka i łęczycka. Henryk Samsonowicz podzielił te regiony (aż do czasów Kazimierza Wielkiego) na dwie strefy terytorialne, w których występowały różnice w natężeniu ruchu lokacyjnego i procesie lokacji miast: bardziej zaawansowaną południową (Śląsk, Małopolska, Wielkopolska) oraz opóźnioną północną (Mazowsze, Pomorze, Kujawy, a także częściowo ziemie sieradzka i łęczycka). „Na tym obszarze – pisał – akcja lokacji rozwijała się słabo, nastąpiło też jej ustabilizowanie na niskim poziomie – może w związku z najazdami Litwinów”²². W okresie walk o zjednoczenie państwa strefy te rozpadały się, w państwie ostatnich Piastów zaś dwie główne dzielnice Królestwa utrzymały wysoką dynamikę akcji lokacyjnej, zwłaszcza w drugiej połowie XIV w. Poza granicami zjednoczonej monarchii znalazły się Śląsk i Pomorze Gdańskie, na terenie których proces lokacyjny miał swoją specyfikę²³. Ten etap urbanizacji ziem polskich został nazwany przez Samsonowicza etapem eksperymentów, którym sprzyjały: polityka władców, pomyślna koniunktura gospodarcza i recepcja prawa niemieckiego dogodna dla gospodarki rynkowej²⁴. Z kolei okres panowania króla Kazimierza Wielkiego jest zgodnie nazywany przez historiografię nowym etapem urbanizacji²⁵. Zwrócono uwagę na planowy charakter realizacji procesu lokacyjnego poszczególnych inwestycji miejskich, które dopiero wówczas były prowadzone według pełnego programu, jaki utrwalił się na przynajmniej dwa kolejne stulecia²⁶. Wzrosła w tym czasie liczba lokacji miast inicjowanych przez świeckich właścicieli dóbr, korzystających z nadań

²¹ H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju...*, s. 345. O lokacjach śląskich zob. M. Młynarska-Kaletynowa, *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, KHKM, t. 28, 1980, s. 349–360.

²² H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju...*, s. 345–347.

²³ Tamże; zob. M. Biskup, *Rozwój sieci miast pruskich do drugiej połowy XVII w.*, KHKM, t. 28, 1980, s. 401–411.

²⁴ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 77–82.

²⁵ Tamże, s. 58, 62, 80; S. Gawlas, *Polska Kazimierza Wielkiego...*, s. 21–34; tenże, *Uwagi o polityce miejskiej Kazimierza Wielkiego*, w: *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. H. Manikowska i in., Warszawa 2000, s. 27–28; J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowych badań*, Kraków 2001, s. 193–195; S. Gawlas, *Komercjalizacja...*, s. 110.

²⁶ A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Wrocław 1982, s. 8, 141–147; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 80; F. Kiryk, *Polityka miejska Kazimierza Wielkiego w Małopolsce*, w: *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*, Radom–Kazimierz Dolny 1990, s. 18–19; J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo...*, s. 191.

królewskich, którzy organizowali miasta oraz okoliczne wsie według nowego modelu, tworząc kompleksy majątkowe²⁷. Dominowały nadal inwestycje podejmowane w dobrach królewskich, liczne były w dobrach kościelnych²⁸.

Proces lokacyjny mający na celu zorganizowanie gminy miejskiej składał się z trzech faz: lokacji prawnej, lokacji przestrzennej i organizacji gminy miejskiej, która następowała po podjęciu przez ośrodek miejski jego funkcji²⁹. W przypadkach miast prywatnych lokacja prawna wiązała się z uzyskaniem zezwolenia na lokację, którego udzielał król w ramach regale lokacyjnego³⁰. Wpisywano je do dyspozycji dokumentów nadających możnowładcom kompleksy dóbr, w których mogli prowadzić akcję kolonizacyjną³¹, albo do przywilejów lokacyjnych wystawianych dla jednego miasta³². Zwykło się tak nazywać dokument królewski, którego dyspozycja, poza zezwoleniem, nadawała prawo niemieckie, zawierała klauzule immunitetowe oraz przyznane uprawnienia gospodarcze (wolnizna, zwolnienie od ceł, prawo organizacji targu tygodniowego i coraz częściej od końca XIV w. terminy jarmarków)³³. W wielu przypadkach uprawnienia gospodarcze nadawano odrębnymi dokumentami królewskimi³⁴. Formularz przywilejów lokacyjnych wykształcił się w początkach panowania Kazimierza Wielkiego i był stosowany na terenach Królestwa aż do XVIII w.³⁵

Ogólny w swej treści przywilej lokacyjny stwarzał konieczność sporządzenia przez fundatora miasta dokumentu, który w oparciu o dyspozycję tamtego omawiałby sprawy związane z organizacją życia

²⁷ F. Kiryk, *Polityka miejska...*, s. 18; J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo...*, s. 191–192.

²⁸ A. Berdecka, dz. cyt., s. 19 n.; F. Kiryk, *Polityka miejska...*, s. 13–17; A. Gašiorowski, *Nasilenie się procesów urbanizacyjnych. Rozwój produkcji przemysłowej i handlu*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 265–268 (tam trafna uwaga o kilkustopniowej sieci miejskiej); Z. Górczak, *Najstarsze lokacje...*, s. 167 n.; Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska” 2, 1968, s. 26–28; S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 189–193.

²⁹ R. Szczygiel, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989, s. 6, 104, 124, 135.

³⁰ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, red. J. Bardach, Warszawa 1964, s. 207.

³¹ *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 1, wyd. I. Ryszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1847, nr 119 (Rzeszów); KDMłp., t. 3, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887, nr 893 (Goraj, Kraśnik).

³² Treść tych aktów omówił S. Kuraś, dz. cyt., s. 92–119.

³³ Tamże; R. Szczygiel, *Lokacje miast...*, s. 104–116. Potwierdzają to opisy lokacji miast, również zorganizowanych w XVII i XVIII w., w licznych ich monografiach.

³⁴ R. Szczygiel, *Lokacje miast...*, s. 104.

³⁵ S. Kuraś, dz. cyt., s. 115–116, 148–149.

w mieście, jego lokacją przestrzenną, strukturą władz miejskich oraz ich wyborem, powinnościami na rzecz właściciela, regulując także stosunek do niego mieszczan. Często zawierał on opis terytorium miasta i jego granic³⁶. Dokumenty te nazywano „umową lokacyjną”, „dokumentem wójtowskim” albo „dokumentem określającym prawa i obowiązki mieszkańców nowego miasta”. Zofia Kulejewska-Topolska jeszcze w 1964 r. zaproponowała nazwanie tych aktów „dokumentem lokacyjnym”, co wydaje się bardzo słuszne. Przyjęła ona, że wystawiano go po otrzymaniu przywileju lokacyjnego³⁷. Jednakże w drugiej połowie XVI w. i w stuleciach następnych liczne były przypadki, w których dokument ten wyprzedzał wystawienie przywileju lokacyjnego, zdarzało się też, że przyznane miastu prawa i przywileje wpisywano do formuł potwierdzających dokument lokacyjny fundatora³⁸.

Inicjatywa wystawiania tych dokumentów wychodziła zazwyczaj od fundatorów, pragnących zachęcić do osiedlania się w ich miastach. W nielicznych tylko wypadkach w narracji zawarta została informacja, że o ich spisanie prosili mieszkańcy powstającego ośrodka. Podawane tam były też motywy decyzji właściciela, wiążące się zazwyczaj z chęcią zwiększenia jego dochodów i lepszą organizacją dóbr, na ziemiach ruskich zaś wspomniano też o potrzebie lepszej organizacji obrony przed najazdami tatarskimi, np. w dokumentach Brodów, Tarnopola czy Szarogrodu na Podolu³⁹.

Przywilej lokacyjny dawał więc planowanej czy już organizowanej osadzie miejskiej określone szanse rozwoju, możliwość włączenia się do gospodarki rynkowej, co gwarantowało większe dochody mieszkańcom

³⁶ Zob. dokumenty miast: Odrzywołu z 1418 r. (ZDM, cz. 5, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa, Wrocław 1970, nr 1297), Klwowa z 1434 r. (tamże, nr 1505), Kurowa z 1442 r. (*Dokument lokacyjny Kurowa z 1442 r.*, wyd. J. Kus, S. Paulowa, Kurów 1992, s. 21–30), Raszkowa z 1444 r. (KDW, t. 10, nr 1639). Inne omawiają: S. Kuraś, dz. cyt., s. 151–164; R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 118–123; tenże, *Dokument lokacyjny miasta Tomaszowa wzorem przy spisywaniu dokumentu lokacyjnego Modliborzyc z 1642 roku*, w: *Między tekstem a znakiem. Prace ofiarowane Profesor Barbarze Trelińskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Jaworska, S. Górczyński, Warszawa 2013, s. 391–397.

³⁷ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Poznań 1964, s. 41.

³⁸ Tamże, s. 42; R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 119; *Przywilej lokacyjny miasta Tomaszowa z 1621 roku*, wyd. R. Szczygieł, Tomaszów Lubelski 2012, s. 1–8; M. Kulczykowski, *Ze studiów nad lokacją miasta Końskich*, w: *W kręgu historii, gospodarki i kultury. Studia dedykowane profesorowi Jerzemu Piwkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Ostrowiec Świętokrzyski 2004, s. 33–48.

³⁹ R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 120–121.

i fundatorowi ośrodka⁴⁰. Potrzebne były sprzyjające inwestycji czynniki miastotwórcze, które należy analizować indywidualnie dla każdego przedsięwzięcia, ale pewne problemy można uogólnić. Czynniki te obejmowały cały szereg warunków geograficznych i gospodarczych, związanych z fizjografią terenu wybranego pod przyszłe miasto, układem sieci drożnej oraz związki z zapleczem wiejskim. Uwarunkowania te muszą być badane w ścisłym związku z całokształtem zjawisk natury ekonomicznej, społecznej i politycznej, zarówno w państwie, jak i w regionie⁴¹.

Drugą fazą procesu lokacyjnego była lokacja przestrzenna. Możemy ją podzielić na pięć etapów. Pierwszy należy nazwać wstępnym, w którym fundator samodzielnie, albo współpracując z zaangażowanym zasadźcą, z którym zawierał wspomnianą wyżej umowę lokacyjną, wybierał miejsce pod przyszłe miasto, jego nazwę czy też wzorzec organizacyjny dla gminy miejskiej⁴². Było to ważne zwłaszcza przy występowaniu o królewski przywilej lokacyjny. Etap drugi nazwiemy koncepcyjno-planistycznym. Wprawdzie zachowało się niewiele informacji o sporządzeniu planu miasta, jednakże regularny podział przestrzeni wymagał jego przygotowania⁴³. Dopiero w XVIII w., w związku z rozwojem sztuki planowania, powstają interesujące projekty urbanistyczne, o geometrycznym i regularnym układzie planu miasta oraz klasycznie zrównoważonej kompozycji architektonicznej⁴⁴.

Etap trzeci wiązał się z rozmierzeniem przestrzeni miejskiej. Posiada on bardzo bogatą literaturę, która zawiera dyskusję o pierwotnym programie tego rozplanowania i jego ewolucji w późniejszych dziejach miast⁴⁵.

⁴⁰ H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju...*, s. 342; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 77 n.; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa...*, s. 34.

⁴¹ Pisał o tym T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. 1: *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1948, s. 17–24; R. Szczygiel, *Lokacje miast...*, s. 94–97, 121–122; H. Samsonowicz, *Szkice o mieście średniowiecznym*, Warszawa 2014, s. 41–55.

⁴² G. Wróblewska, *Kilka uwag w sprawie lokacji miast*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 17, 1972, s. 249; też, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 1977, s. 201; R. Szczygiel, *Lokacje miast...*, s. 124–125.

⁴³ G. Wróblewska, *Rozplanowanie...*, s. 211; T. Zarębska, *Zamość – miasto idealne i jego realizacja*, w: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 14–16. Krasnowolski wiąże ten etap lokacji przestrzennej z programem lokacyjnym; tenże, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1, Kraków 2004, s. 143.

⁴⁴ T.P. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i pocz. XIX w.*, w: *Studia z historii budowy miast*, Warszawa 1955, s. 47–81.

⁴⁵ Omawiają ją: M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 89–104, 489–508; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa...*, s. 33–37; tenże, *Przełom lokacyjny...*, s. 136–161; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, s. 14–62.

Zwraca się uwagę na wiele możliwości i wariantów kształtowania regularnego układu przestrzennego oraz ich przemian w czasach późniejszych, co dotyczyło zarówno miast dużych, jak i małych, czy miasteczek⁴⁶. Jego główne elementy to rynek, ulice, działki siedliskowe, kościół farny i ratusz, inne urządzenia komunalne oraz systemy obronne. Warto dodać, że średniowieczne układy przestrzenne prezentują różnorodne rozwiązania ich rozplanowań, wynikające według Bogusława Krasnowolskiego z różnych wzorów i programów, od prostego układu ulicowego do szachownicowo-blokowego⁴⁷. Interesującą hipotezę związku tego ostatniego z odmianą prawa magdeburgskiego przedstawił Sławomir Gawlas⁴⁸. Układ ten zastosowano w wielu miastach prywatnych, również w stuleciach następnych. Według Adama Miłobędzkiego obowiązywał on w świadomości Polaków do czasów oświecenia⁴⁹. Jednakże w XVI w. pojawiają się nowe elementy w rozplanowaniu miast. Dotyczyło to osiowości i symetrii kompozycji, zintegrowanego układu zabudowy ze strefą ogrodów i pasmami pól mieszczańskich, a także wielu przypadkach połączenia miasta układem sprzężonym z rezydencją właściciela⁵⁰. Obok ośrodków o rozwiniętym układzie przestrzennym powstało wówczas i w stuleciach następnych wiele miast karłowatych, które Miłobędzki nazwał kadłubowymi⁵¹.

Etap czwarty lokacji przestrzennej wiązał się z zaludnieniem i zabudową nowego ośrodka. Dotyczy to zwłaszcza miast, w których rozplanowanie przeprowadzono w kilku etapach⁵². Zabudowa prawie zawsze była drewniana. Dopiero później pojawiły się murowane kamienice oraz kościoły i ratusze⁵³. Kamień i cegła, poza terenem Prus Królewskich, także w okresie nowożytnym były rzadko spotykanym budulcem.

⁴⁶ G. Wróblewska, *Rozplanowanie...*, s. 201–207; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa...*, s. 34–35.

⁴⁷ B. Krasnowolski, *Wzorce i metody lokacyjnych układów urbanistycznych w Małopolsce: stan i metody badań, postulaty badawcze, próba syntezy*, w: *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. C. Buśko i in., Wrocław 2006, s. 68 n.

⁴⁸ S. Gawlas, *Ulica a zmiany krajobrazu miejskiego w okresie lokacji*, KHKM, t. 47, 1999, nr 1–2, s. 23; tenże, *Przełom lokacyjny...*, s. 161.

⁴⁹ A. Miłobędzki, *Budownictwo militarne miast polskich w okresie nowożytnym*, KHKM, t. 26, 1978, s. 31.

⁵⁰ T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, w: *Miasta doby feudalnej...*, s. 217–230; R. Szczygiel, *Lokacje miast...*, s. 128.

⁵¹ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII w.*, t. 1, Warszawa 1980, s. 76.

⁵² S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa...*, s. 34–36; R. Szczygiel, *Lokacje miast...*, s. 129.

⁵³ R. Szczygiel, *Lokacje miast...*, s. 132–133; G. Wróblewska, *Rozplanowanie...*, s. 202; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa...*, s. 34.

Według Miłobędzkiego u progu XVI w. tylko 0,4% istniejących w Polsce budynków było murowanych. W stuleciach następnym, aż do XIX w., udział cegły i kamienia wzrastał, ale był to wzrost powolny⁵⁴.

Ostatni etap lokacji przestrzennej wiązał się z podjęciem funkcji przez zorganizowany ośrodek. Dotyczyło to organizacji targu i promocji ośrodka w bliższej i dalszej okolicy. Intensyfikacja życia miejskiego, zagęszczenie zabudowy, wzrost liczby mieszkańców nadawały nowych walorów zarówno przestrzeni publicznej miasta, jak i zabudowanej działce siedliskowej. Organizacja i zagospodarowanie były procesem wieloletnim. Jak pisała Grażyna Wróblewska: „każde miasto było żywym organizmem, a jego układ przestrzenny może się rozwijać lub kurczyć, w zależności od tętna życia gospodarczego”. Dalej stwierdziła, że przy sprzyjającej koniunkturze gospodarczej lokacja przestrzenna trwała od 10 do 30 lat⁵⁵. Dobra koniunktura była potrzebna nadal, aby nowe miasto rozwijało swoje funkcje i utrzymywało pozycję w sieci miejskiej regionu. Wydaje się, że uwagi te dotyczą procesów lokacyjnych miast w całym badanym okresie.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że wielką rolę w procesie lokacji miast odgrywali ich właściciele. Od nich zależało podjęcie inicjatywy lokacyjnej, a zarówno duchowni, jak i świeccy feudałowie, mając łatwy dostęp do monarchy, mogli uzyskać przywilej lokacyjny czy też inne uprawnienia zapewniające pomyślny rozwój nowych miast. Posiadali także fundusze wspomagające realizację procesu lokacyjnego. Były one potrzebne na prowadzenie prac związanych z rozplanowaniem przestrzeni ośrodka, prowadzeniem prac ziemnych (sypanie grobli i wałów oraz kopanie fos) czy też budową umocnień obronnych, a także budynków użyteczności publicznej⁵⁶. Potrzebę wydatkowania własnych pieniędzy przez fundatora miasta podkreślał znający realia gospodarcze Anzelm Gostomski, który u schyłku XVI w. pisał: „który Pan zamożysty tym naprawić może miasto i ludzi zwabić do niego: położyć sumę pieniędzy za równym pożytkiem albo darmo (bo sie to za czasem nagrodzi)”⁵⁷.

Fundatorzy miast prywatnych zazwyczaj nie zajmowali się osobiście nadzorowaniem prac przy ich organizacji i budowie. Podobnie jak miało to miejsce przy lokacjach miast królewskich, powierzali to zadanie

⁵⁴ A. Miłobędzki, *Budownictwo militarne...*, s. 32.

⁵⁵ G. Wróblewska, *Rozplanowanie...*, s. 10, 202.

⁵⁶ R. Szczygiel, *Lokacje miast...*, s. 133; zob. też W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku oświecenia*, w: *Studia z historii budowy miast...*, s. 83–123.

⁵⁷ A. Gostomski, *Gospodarstwo*, oprac. S. Inglot, Wrocław 1951, s. 102.

specjalistom zwanym zasadźcami lub osadźcami⁵⁸. W okresie od XIII do XV w. byli to zazwyczaj przedstawiciele mieszczaństwa, a od XVI stulecia pochodzili również ze szlachty. Byli to uznani praktycy, dobrze orientujący się w zawiłościach procesu lokacyjnego⁵⁹.

W zależności od stopnia zaangażowania fundatorów w prowadzenie inwestycji miejskich możemy ich podzielić na trzy grupy. Pierwszą stanowili tacy, którzy postarali się o przywilej lokacyjny, zaangażowali zasadźcę i później nie ingerowali w organizację i budowę powstającego miasta. Właśnie z tej grupy inicjatyw było najwięcej lokacji niezrealizowanych czy nieudanych. Drugą grupę tworzyli fundatorzy, którzy poza ogłoszeniem dokumentów normujących życie miejskie później żywo interesowali się procesem lokacyjnym, starając się przezwyciężyć pojawiające się trudności z nim związane, angażując się zwłaszcza w pojawiające się konflikty z sąsiadami, szczególnie częste przy organizacji miast konkurencyjnych⁶⁰. Do trzeciej należeli tacy, którzy spełniając wymogi omówione wyżej, angażowali własne kapitały w budowę miast, wznosząc m.in. wzorcowe kamienice, świątynie i inne okazałe budowle, dzięki zaś swojej pozycji w elicie politycznej regionu i Rzeczypospolitej starali się o korzystne przywileje handlowe i inne uprawnienia dla nowego miasta. Niejednokrotnie dzięki takiej opiece właściciele awansowały one szybko do grupy najważniejszych ośrodków regionu, jak było to w przypadku Leszna (woj. poznańskie), Pułtuska (woj. mazowieckie), Tarnowa (woj. sandomierskie), Jarosławia, Tarnopola i Stanisławowa (woj. ruskie), Zamościa (z. chełmska) czy Białegostoku (woj. podlaskie).

Majątek ziemski był jednym z podstawowych czynników określających pozycję społeczną i polityczną osób i rodzin spośród rycerstwa (szlachty) i możnowładztwa. Był źródłem bogactwa, podstawą możliwości działania politycznego i kariery. Dlatego zabiegano o jego powiększenie i wzrost dochodów. Już w XIII w. duże nadania otrzymywały instytucje kościelne (biskupstwa, klasztory), których działania ekonomiczne, w związku z postępem kolonizacji wewnętrznej, miały podobny charakter⁶¹.

⁵⁸ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 52–55; M. Załęska, *Wójtostwa dziedziczne w miastach małopolskich w późnym średniowieczu*, Warszawa 2006; R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 133.

⁵⁹ R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 134.

⁶⁰ Tamże, s. 95; tenże, *Początki miast konkurencyjnych na wododziale Bugu i Sanu na przełomie XVI i XVII wieku*, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Przemyskiego Centrum Kultury i Nauki Zamek” 5/6, 2007/2008, s. 21–28.

⁶¹ J. Kurtyka, *Posiadłość, dziedziczność, prestiż. Badania nad późnośredniowieczną i wczesnonowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce XIV–XVII wieku*, „Roczniki Historyczne” 65, 1999, s. 161–194; J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań 2001,

Proces rozwoju własności indywidualnej nasilił się w XIV stuleciu. Kazimierz Wielki uczynił z tych nadań narzędzie wpływania na elitę władzy⁶². Było to kontynuowane z jeszcze większą intensywnością w czasach Jagiellonów, a trwało – przy pewnych różnicach przemian – aż do XVIII w.⁶³ Powiększała się ziemska własność prywatna, głównie kosztem domeny monarszej.

Ważnym źródłem dochodów z majątków ziemskich różnej wielkości były miasta – centralne ośrodki dóbr i miejsce zbytu płodów rolnych z wiejskiego zaplecza gospodarczego. „Każdy możnowładca – świecki czy duchowny – chciał mieć własne miasto – pisał Henryk Samsonowicz – to podnosiło jego prestiż, wartość włości, stawiało na wyższym miejscu w hierarchii społecznej”⁶⁴. Ich lokacje spełniały różne funkcje użytkowe: administracyjną dla całej włości (wraz z rezydencją), gospodarczą obejmującą rynek lokalny i ideową poprzez lokalizację kościoła parafialnego. Wszystkie były podstawowymi czynnikami miastotwórczymi, do których można dodać położenie przy ważnym szlaku handlowym⁶⁵. Przesądzały one też o skuteczności procesu lokacyjnego, o tym, czy lokacja była udana.

Można się było o tym przekonać po pewnym czasie, kiedy okazywało się, czy nowe miasto zdołało się przystosować do przewidzianych dla niego funkcji, zwłaszcza w sferze gospodarczej. Organizacja i zagospodarowanie ośrodka miejskiego trwały nawet kilkadziesiąt lat i były zależne od programu inwestycji oraz pomyślnej koniunktury gospodarczej⁶⁶. Przy jej braku mieliśmy do czynienia z lokacjami nieudanymi, a nawet niezrealizowanymi. Przy tych ostatnich działały zazwyczaj przyczyny dodatkowe, np. śmierć fundatora⁶⁷.

s. 17–20; A. Janeczek, *Udział szlachty w kolonizacji Rusi Koronnej, migracje rodów i ich nowa własność (XIV–XV w.)*, w: *Rody na Śląsku, Rusi Czerwonej i w Małopolsce, średniowiecze i czasy nowożytne*, red. W. Zawitkowska, A. Pobóg-Lenartowicz, Rzeszów 2010, s. 59–90.

⁶² A. Gąsiorowski, *Donacje Kazimierza Wielkiego dla rycerstwa*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 13, 1979, z. 1, s. 75–79; J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo...*, s. 152–155.

⁶³ J. Wroniszewski, dz. cyt., s. 20; J. Kurtyka, *Posiadłość dziedziczna...*, s. 194; Z. Górczak, *Rozwój możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI wieku*, Poznań 2007, s. 9–21.

⁶⁴ H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju...*, s. 345.

⁶⁵ J. Kurtyka, *Posiadłość dziedziczna...*, s. 187; J. Wroniszewski (tenże, dz. cyt., s. 20–25) przedstawił bardzo interesujący model organizacji kluczy dóbr różnych wielkości, w których lokowano miasta. Zob. też A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce XVI i XVII wieku*, PH, t. 65, 1974, s. 24–30.

⁶⁶ H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju...*, s. 342; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 80.

⁶⁷ R. Szczygiel, *Wpływ właścicieli na skuteczność lokacji miast prywatnych w XV–XVI wieku. Etapy urbanizacji Uchań*, „Res Historica” 23, 2006, s. 19–27.

Badanie skuteczności procesu lokacyjnego miast napotyka na trudności związane z wiarygodnością źródeł, a zwłaszcza z określeniem roli nowej osady w okresie już po zakończeniu procesu lokacyjnego. Także rejestry podatkowe nie obejmują wszystkich miast, ze względu na liczne zwolnienia oraz stan zachowania. Zdarzały się przypadki, że osady posiadające prawo miejskie nadane przywilejem królewskim nie płaciły szosu, głównego podatku miejskiego⁶⁸. Problem ten wiąże się z trudnościami ustalenia granicy dzielącej w sensie gospodarczo-społecznym małe miasto od dużej wsi⁶⁹. Częste były bowiem w całym badanym okresie przypadki organizowania targów we wsiach, czemu sąsiednie miasta usiłowały przeciwdziałać, starając się o przywileje królewskie zakazujące ich odbywania, a w latach 1507 i 1538 sejm uchwalił konstytucje zawierające ten zakaz⁷⁰. Z drugiej strony nawet osady dysponujące przywilejami lokacyjnymi pod względem gospodarczym pozostawały nadal na poziomie wsi. Uniwersały pogłównego z 1520 i 1590 r. wymieniają grupę miast, w których nie odbywały się targi⁷¹. Stosowanie kryteriów gospodarczych nie jest więc wystarczające. Należy zatem odwołać się do kryteriów prawnych. Posiadające prawo miejskie osady były miastami, ich mieszkańcy zaś, posiadając związane z nimi uprawnienia i przywileje, mieli świadomość, że pozycja prawna odróżnia ich od mieszkańców wsi⁷². Z konieczności musimy więc opierać się na opinii współczesnych, którzy zaliczali pewne osady do miast, inne zaś do wsi – zarówno w rejestrach podatkowych, księgach sądowych, wizytacjach kościelnych, jak i źródłach innego typu. Warto przy tym przypomnieć stwierdzenie Stanisława Herbsta, który w 1951 r. napisał: „Miasto, które nawet nie miało właściwego charakteru gospodarczego, było zjawiskiem społecznym i innym od sąsiednich wsi. Wyraża je chociażby antagonizm między rolnikami-mieszczanami a chłopami”⁷³.

⁶⁸ Wspomina o tym A. Bartoszewicz, *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, PH, t. 99, 2008, s. 123.

⁶⁹ H. Samsonowicz, *Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu*, RDSG, t. 50, 1989, s. 41–42; A. Bartoszewicz, dz. cyt., s. 123–135.

⁷⁰ W 1455 r. miasto Łuków (woj. lubelskie) otrzymało przywilej zakazujący odbywania targów w okolicznych wsiach (*Lustracja województwa lubelskiego 1661*, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Warszawa 1962, s. 14, 57). W 1518 r. król Zygmunt Stary zakazał odbywania targów we wsi Opatkowice (woj. krakowskie), gdyż było to ze szkodą pobliskiego Czchowa (R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 50); VL, t. 1, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 165–166, 259.

⁷¹ R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 79.

⁷² Pisali o tym: T. Opas, *Miasta prywatne a Rzeczpospolita*, KH, t. 78, 1971, s. 28–31; H. Samsonowicz, *Małe miasto...*, s. 40, 43; A. Bartoszewicz, dz. cyt., s. 123, 135.

⁷³ S. Herbst, *Zadania i potrzeby polskiej urbanistyki historycznej*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury” 1, 1951, z. 2, s. 55.

Zdając sobie sprawę z dyskusyjności przeprowadzonych ustaleń, mimo zastrzeżeń wypowiedzianych przez poprzedników badających ten problem⁷⁴, postanowiłem wydzielić spośród ustalonych inicjatyw lokacyjnych te, które były udane, a zorganizowane ośrodki miejskie pełniły swoje funkcje przez cały badany okres, albo przez pewien tylko czas, po którym ponownie zaliczono je w źródłach do osad wiejskich⁷⁵. Tylko udane inicjatywy lokacyjne w poszczególnych stuleciach zestawilem w tabelach 1–5, w 6 zaś ująłem istniejące miasta prywatne w dobrach kościelnych i szlacheckich, a w 7 przyrost miast w kolejnych stuleciach, uwzględniając też zmiany własnościowe, jakie następowały, przechodzenie miast królewskich drogą nadań, zmiany właścicieli pomiędzy dwoma pozostałymi rodzajami własności.

Podstawę badań stanowiła kartoteka, która powstała w kilku etapach. Jej część przygotowana do pracy *Lokacje miast w Polsce XVI wieku* (1989) została uzupełniona kwerendą w opublikowanych po 1989 r. wydawnictwach źródłowych, przede wszystkim w tomach *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*⁷⁶, w słownikach historyczno-geograficznych (krakowskim, poznańskim, płockim, ziemi warszawskiej, księstwa siewierskiego) oraz tomach *Atlasu historycznego Polski. Mapy szczegółowe z XVI wieku* – sandomierskiego, sieradzkiego i łęczyckiego oraz krakowskiego. W ostatnich latach w podobny sposób sporządzono kartotekę lokacji z XVII i XVIII w., wykorzystując źródła rękopiśmienne, opublikowane lustracje dóbr królewskich i rejestrów poborowych, a także bardzo bogatą literaturę, również monografie miast⁷⁷. Bardzo przydatne okazały się prace Stanisława Litaka,

⁷⁴ F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, Historia VI, 1972, s. 118; A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych...*, s. 23–24.

⁷⁵ R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 33–76, 79–82. Wyliczają je też: W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962, s. 12–24; A. Bartoszewicz, dz. cyt., s. 134–135.

⁷⁶ KDW, t. 6–11, Poznań 1982–1999.

⁷⁷ Poza cytowanymi pracami W. Trzebińskiego wykorzystano prace: J. Goldberg, *Osiemnastowieczne lokacje miejskiej w dawnych województwach łęczyckim i sieradzkim*, „Roczniki Łódzkie” 9, 1964, s. 65–86; J. Motylewicz, *Miasta ziemi przemyskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Przemysł–Rzeszów 1993; *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000 (art. D. Karczewskiego, M. Brusta, A. Wyrwy, K. Gibały-Nowak); *Kościół chrześcijański na Podolu*, red. T. Trajdos, Warszawa 2015. Obszerny wykaz źródeł drukowanych i literatury dotyczącej miast zestawiał R. Krzysztofik, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007, s. 90–158.

Zdzisława Budzyńskiego oraz Roberta Krzysztofika⁷⁸. Do poznania dziejów miast podolskich pomocne były prace Mykoły G. Krykuna⁷⁹.

Efekty inwestycji związanych z ruchem lokacyjnym miast postanowiłem przedstawić podobnie jak to czynił przed 40 laty Andrzej Wyrobisz⁸⁰, na koniec kolejnych stuleci od XIV do XVII. Tylko w wieku XVIII przyjąłem datę I rozbioru Polski, po którym liczba miast zmniejszyła się, gdyż część z nich została zabrana przez Austrię i Prusy. Warto przypomnieć, że podobnie ustalał cezury poszczególnych etapów dziejów miast Henryk Samsonowicz, przyjmując za nie lata: 1500, 1600, 1700 i 1776⁸¹.

W końcu XIV w., po ukształtowaniu się programu lokacji i ustroju miejskiego, o czym była mowa wyżej, na terenie Królestwa Polskiego funkcjonowało 370 miast, z tego 173 (46,7%) w dobrach królewskich, 78 (21,1%) w dobrach kościelnych i 119 (32,2%) w dobrach feudałów świeckich. Dominowała Wielkopolska, gdzie istniało 71 miast prywatnych, niewiele jej ustępowała Małopolska (67 miast), słabiej wypadały Kujawy z ziemią dobrzyńską (6 miast), sieradzkie i łęczyckie (24 miasta) i Mazowsze (18 miast), a także Ruś Czerwona i Podole (łącznie 11 miast), wszystkie w dobrach możnowładztwa i szlachty. Na tych terenach ruch lokacyjny dopiero się rozpoczynał.

Stulecie XV to okres dynamicznego wzrostu liczby miast lokacyjnych. Sprzyjała temu pomyślna koniunktura gospodarcza, wiążąca się z następstwami zawarcia unii polsko-litewskiej oraz włączeniem się Polski do wielkiej europejskiej wymiany towarowej, która intensyfikowała wymianę handlową na rynkach lokalnych i regionalnych, a także do wymiany międzynarodowej. Sprzyjało jej zwycięstwo nad Zakonem Krzyżackim, co spowodowało włączenie do Korony Prus Królewskich i Warmii, gdzie proces urbanizacji zakończył się jeszcze pod koniec XIV w. i w następnych stuleciach terytorium to jest zaliczane do regionów najlepiej zurbanizowanych w Europie Środkowej⁸².

⁷⁸ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996; tenże, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006; Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005; R. Krzysztofik, dz. cyt., s. 18–89.

⁷⁹ H. Крикун, *К вопросу заселенности подольского воеводства в конце XVII в.*, „Annales UMCS”, sectio H, 2, 1968, s. 119–142; tenże, *Подільське воеводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали*, Львів 2011, tenże, *Документи комісарського суду подільського воеводства 1678–1679 років*, Львів 2015.

⁸⁰ A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych...*, s. 20–24.

⁸¹ H. Samsonowicz, *Struktura zawodowa mieszczaństwa...*, s. 46, tab. 1.

⁸² M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 122; J. Kłoczowski, dz. cyt., s. 129.

Krzyżacy zrealizowali tam plan zagospodarowania i urbanizacji tej prowincji i liczba miast była wystarczająca⁸³.

Tabela 1. Miasta na terytorium Korony w 1400 r.⁸⁴

Województwo – ziemia	Typ własności						ogółem
	królewskie (książęce)		kościelne		szlacheckie		
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba
brzeskie	8	80,0	1	10,0	1	10,0	10
inowrocławskie	4	57,1	2	28,6	1	14,3	7
z. dobrzyńska	4	80,0	1	20,0	–	–	5
poznańskie	15	36,6	8	19,5	18	43,9	41
kaliskie	15	25,0	13	21,7	32	53,3	60
łęczyckie	5	35,8	3	21,4	6	42,8	14
sieradzkie	12	44,4	5	18,5	10	37,1	27
Mazowsze	21	53,8	9	23,1	9	23,1	39
krakowskie	44	59,4	15	20,3	15	20,3	74
sandomierskie	23	38,3	21	35,0	16	26,7	60
ruskie:							
– z. sanocka	2	40,0	–	–	3	60,0	5
– z. przemyska	5	45,5	–	–	6	54,5	11
– z. chełmska	3	100	–	–	–	–	3
– z. lwowska	5	83,3	–	–	1	16,7	6
– z. halicka	3	75,0	–	–	1	25,0	4
belskie	3	100	–	–	–	–	3
Podole koronne	1	100	–	–	–	–	1
Razem	173	46,7	78	21,1	119	32,2	370

Na pozostałych terenach powstawały miasteczka, miasta małe i średnie, które lokowano głównie przy międzynarodowych szlakach handlowych. Miasta prywatne, zarówno w XIV, jak i w pierwszej połowie XV w., były traktowane w polityce państwa podobnie jak królewskie, otrzymywały takie same przywileje i uprawnienia. Dotyczyło to m.in. prawa apelacji od sądów miejskich, poza sądem właściciela, także

⁸³ H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju...*, s. 345. Ruch lokacyjny omówili: M. Biskup, dz. cyt., s. 401–411; ostatnio R. Czaja, *Miasta i przestrzeń miejska w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, w: *Zakon Krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. R. Czaja, A. Radziński, Toruń 2013, s. 81–105; zob. J. Kielbik, *Miasta warmińskie w latach 1466–1772*, Olsztyn 2007.

⁸⁴ Podstawą obliczeń zaprezentowanych w tab. 1–7 była kartoteka lokacji miast sporządzona na podstawie źródeł i opracowań wymienionych w przyp. 76–79.

do króla, co było wpisywane do dyspozycji przywilejów lokacyjnych jeszcze w drugiej ćwierci XV w.⁸⁵, później zaś sformułowanie to znika z treści przywilejów lokacyjnych.

W drugiej połowie stulecia pojawiły się oznaki rozejścia się drogi rozwojowej miast prywatnych i królewskich, co wiązało się ze wzrostem roli szlachty w życiu politycznym państwa, doprowadzając zarazem do załamania pozycji politycznej mieszczaństwa. W miastach prywatnych wzrastała zaś rola ich właścicieli.

W ciągu XV w. najwięcej miast prywatnych (zob. tab. 7) przybyło w Wielkopolsce (60), na drugim miejscu była Małopolska (35), na trzecim zaś Ruś Czerwona (53), nieco mniej w woj. sieradzkim i łęczyckim (22) oraz na Mazowszu (10). Ruch lokacyjny rozpoczął się na Podolu (15 miast), a 6 nowych miast powstało na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, głównie w drugiej połowie stulecia⁸⁶. W końcu XV w. na terenie Korony funkcjonowały 702 ośrodki miejskie (zob. tab. 2), z których 286 (40,7%) było królewskimi, 121 (17,3%) kościelnymi, 295 (42%) zaś szlacheckimi. Przybyło w tym stuleciu 113 miast królewskich, 219 prywatnych, z tego w dobrach kościelnych 43, a w możnowładczych i szlacheckich 176, co stanowiło prawie półtorakrotny przyrost miast tej kategorii własności.

Wiek XVI to okres dynamicznego wzrostu liczby miast lokacyjnych na terenach państwa polskiego. Sprzyjała temu pomyślna koniunktura gospodarcza, związana z wywozem zboża i towarów leśnych. Nastąpiło jednak wzmocnienie elementów feudalnych w życiu gospodarczym i społecznym, co było dla miast niekorzystne⁸⁷. Pogłębiły się zjawiska rozejścia się dróg rozwojowych miast królewskich i prywatnych, gdy w czasach Zygmunta Starego właściciele uzyskali pełnię władzy nad mieszczanami z tych drugich⁸⁸, ponadto od 1539 r. decyzją sejmu dotyczyło to także zamieszkujących te ośrodki Żydów⁸⁹. Rozwój folwarku pańszczyźnianego i zmiany w społecznym podziale pracy wpłynęły niekorzystnie na status prawny mieszczan z miast prywatnych. Stawały się one coraz bardziej lokalnymi ośrodkami wymiany handlowej, zasięg oddziaływania ograniczając do okolicznych dóbr właściciela. Był on większy wówczas, gdy dobra te były rozleglejsze. Miasta te były też ośrodkami zaopatrzenia i usług dla rezydencji właściciela.

⁸⁵ ZDM, t. 6, nr 1692 (Żarki), nr 1800 (Olesno), nr 1813 (Kock); ZDM, t. 7, nr 1926 (Jastrząb), nr 2029 (Pińczów), nr 2053 (Tuchowicz) – lata 1405–1430.

⁸⁶ Z. Guldon, dz. cyt., s. 28–29, 31.

⁸⁷ J. Topolski, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501–1795*, Poznań 2015, s. 45 n.

⁸⁸ T. Opas, dz. cyt., s. 29–30.

⁸⁹ VL, t. 1, s. 271.

Tabela 2. Miasta na terytorium Korony w 1500 r.

Województwo – ziemia	Typ własności						ogółem liczba
	królewskie (książęce)		kościelne		szlacheckie		
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
pomorskie	16	100	–	–	–	–	16
malborskie	6	100	–	–	–	–	6
chełmińskie	10	71,4	4	28,6	–	–	14
Warmia	–	–	12	100	–	–	12
brzeskie	10	66,7	2	13,3	3	20,0	15
inowrocławskie	6	54,5	2	18,2	3	27,3	11
z. dobrzyńska	5	71,4	1	14,3	1	14,3	7
poznańskie	20	27,8	12	16,6	40	55,6	72
kaliskie	18	18,6	15	15,5	64	65,9	97
łęczyckie	6	20,7	4	13,8	19	65,5	29
sieradzkie	16	41,0	6	15,4	17	43,6	39
rawskie	10	52,6	4	21,1	5	26,3	19
płockie	6	54,5	–	–	5	45,5	11
ks. mazowieckie	31	68,8	6	13,4	8	17,8	45
krakowskie	41	53,3	16	20,8	20	25,9	77
sandomierskie	20	27,0	26	35,2	28	37,8	74
lubelskie	7	36,8	2	10,5	10	52,7	19
ruskie:							
– z. sanocka	3	23,1	2	15,4	8 ^a	61,5	13
– z. przemyska	10	38,5	1	31,8	15	57,7	26
– z. chełmska	5	35,7	3	21,5	6	42,8	14
– z. lwowska	9	45,0	1	5,0	10	50,0	20
– z. halicka	10	35,7	–	–	18	64,3	28
bełskie	10	83,3	–	–	2	16,7	12
podolskie	11	42,3	2	7,7	13	50,0	26
Razem	286	40,7	121	17,3	295	42,0	702

Legenda: a) Tyczyn włączono do z. przemyskiej.

Od drugiej ćwierci XVI w. pojawiły się w rozplanowaniu niektórych nowych miast pewne elementy urbanistyki renesansowej, występujące np. w Lewartowie (woj. lubelskie), Sandomierzu (woj. mazowieckie), Głowowie (woj. sandomierskie), Zamościu (z. chełmska), Żółkwi (z. lwowska)⁹⁰. W zakresie programu lokacji nawiązywano nadal do

⁹⁰ T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne...*, s. 222; R. Szczygiel, *Lokacje miast...*, s. 128–129.

modelu średniowiecznego, chociaż uproszczonego, przez zastosowanie w podziale przestrzeni miejskiej tzw. układu prostego, rezygnacji w centralnej części państwa z umocnień obronnych czy też przy ograniczonym programie budowy budynków miejskich. Wymierzano zaś dużych rozmiarów place rynkowe⁹¹. W końcu stulecia obserwujemy też zmiany programu lokacyjnego związane z trudnościami w pozyskaniu osadników. Tak było w Głowowie, a nawet w lokowanym od 1579 r. Zamościu, gdzie fundator musiał po pięciu latach odstąpić od deklaracji z dokumentu lokacyjnego, że w nowym mieście osiedlą się wyłącznie katolicy, dopuszczając do zamieszkania Ormian, Greków i Żydów⁹². W tym czasie pojawiają się przypadki organizacji miasta bez królewskiego przywileju lokacyjnego, dopiero po pewnym czasie dokument lokacyjny przedstawiał fundator miasta do potwierdzenia przez monarchę i w formule transumującej król wpisywał nadanie ośrodkowi statusu miasta oraz miejskiego prawa niemieckiego. Zmieniło to relacje pomiędzy lokacją prawną a przestrzenną⁹³.

W końcu XVI w. na dawnych ziemiach Korony funkcjonowało łącznie 958 miast, z tego 330 (34,4%) królewskich, 131,5 (13,8%) kościelnych oraz 496,5 (51,8%) szlacheckich i magnackich (zob. tab. 3). Przybyły więc w tym stuleciu 44 nowe miasta w dobrach królewskich, co było głównie zasługą lokacji na terenie Rusi Czerwonej i Podola. W zachodnich i centralnych ziemiach Korony liczba lokacji nowych miast królewskich była niewielka. Potwierdza to wnioski o intensywnej urbanizacji domeny monarszej w XIII–XV w., a także o powstaniu do końca tego stulecia wszystkich dużych miast. Od XVI w. powstają głównie miasta prywatne, zazwyczaj małe⁹⁴.

Na terenie Prus Królewskich i Warmii obserwujemy stabilizację sieci miast, na co złożyła się przede wszystkim dominacja miast dużych: Gdańska, Torunia i Elbląga, dlatego funkcje targowe pełniły tam niektóre wsie⁹⁵. Na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej liczba miast pozostała bez zmian, chociaż lokowano Lubraniec (woj. brzeskokujawskie), ale królewski Przepust w tym województwie i prywatny Kościelec utraciły

⁹¹ A. Wyrobisz, *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, w: *Miasta doby feudalnej...*, s. 179; R. Szczygieł, *Rola handlowa placów miejskich w małych miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, KHKM, t. 41, 1993, s. 285–291.

⁹² R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 130–131.

⁹³ Tamże, s. 122.

⁹⁴ A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych...*, s. 20–23; tenże, *Małe miasta...*, s. 177–178.

⁹⁵ M. Biskup, dz. cyt., s. 406; S. Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1966.

Tabela 3. Miasta na terytorium Korony w 1600 r.

Województwo – ziemia	Typ własności						ogółem liczba
	królewskie		kościelne		szlacheckie		
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
pomorskie	16	100	–	–	–	–	16
malborskie	6	100	–	–	–	–	6
chełmińskie	9	64,3	5	37,7	–	–	14
Warmia	–	–	12	100	–	–	12
brzeskie	9	60,0	2	13,3	4	26,7	15
inowrocławskie	6	60,0	2	20,0	2	20,0	10
z. dobrzyńska	5	71,4	1	14,3	1	14,3	7
poznańskie	20	28,6	12 ^a	17,3	38 ^b	54,3	70
kaliskie	18	20,0	15	16,7	57 ^b	63,3	90
łęczyckie	6	22,2	4	14,8	17	63,0	27
sieradzkie	17	37,8	7,5 ^a	16,7	20,5	45,5	45
rawskie	10	43,5	5	21,7	8	34,8	23
płockie	4	25,0	1	6,2	11	68,8	16
mazowieckie	36	53,0	10	14,7	22 ^a	32,3	68
podlaskie	14	53,8	–	–	12	46,2	26
krakowskie	41	53,9	14	18,4	21 ^a	27,7	76
sandomierskie	21	18,7	26 ^a	23,3	65 ^a	58,0	112
lubelskie	8 ^a	21,0	2	5,3	28 ^c	73,7	38
ruskie:							
– z. sanocka	3	23,1	2	15,4	8	61,5	13
– z. przemyska	10	32,2	1	3,2	20	64,6	31
– z. chełmska	6	25,0	3	12,5	15 ^a	62,5	24
– z. lwowska	11	21,6	1	1,9	39 ^b	76,5	51
– z. halicka	19	25,0	3	3,9	54	71,1	76
bełskie	14	56,0	–	–	11	44,0	25
podolskie	21	31,3	3	4,5	43	64,2	67
Razem	330	34,4	131,5	13,8	496,5	51,8	958

Legenda: a) powstało 1 nowe miasto; b) powstały 2 nowe miasta; c) powstały 3 nowe miasta.

miejski charakter⁹⁶. Ubytek 9 miast odnotowaliśmy w Wielkopolsce, będącej jedynym regionem, w którym więcej miast traciło miejski status niż było lokacji udanych. Na pozostałych terenach notujemy różnej wielkości przyrost liczby miast prywatnych. W woj. sieradzkim i łączyckim (3) oraz na Mazowszu (8) był on niewielki. W dalszym ciągu ruch

⁹⁶ Z. Guldon, dz. cyt., s. 32.

lokacyjny rozwijany był w Małopolsce (54), chociaż jest to zasługa głównie woj. sandomierskiego i lubelskiego, a także na Rusi Czerwonej (90) i Podolu (31). W 1569 r. do Korony zostało włączone woj. podlaskie, na terenie którego do końca XVI w. istniało 26 miast – 14 królewskich i 12 szlacheckich⁹⁷.

Przełom XVI i XVII w. uznaje się za apogeum rozwoju sieci miejskiej na ziemiach Korony w granicach sprzed unii lubelskiej⁹⁸. W ciągu następnego półwiecza (przed 1648 r.) utrzymywała się tendencja obserwowana w XVI w. – zaniku przyrostu nowych miast w zachodniej i północnej części kraju, pomimo wielu lokacji w Wielkopolsce, gdzie powstawały ponadto liczne tzw. nowe miasta. Stabilizację sieci miejskiej obserwujemy na terenach Prus Królewskich, gdzie podjęto dwie próby lokacji miast prywatnych: Topolna i Wejherowa, ale tylko ta druga była udana⁹⁹. Na Kujawach doszło do organizacji miasta Piotrkowa, dla którego przywilej lokacyjny właściciel otrzymał w 1589 r.¹⁰⁰ Na Mazowszu oraz woj. sieradzkim i łęczyckim notujemy ubytek liczby miast prywatnych (odpowiednio o 3 i 1), niewielki przyrost nastąpił w woj. podlaskim (o 4), znacznie większy zaś w Małopolsce (18), na Rusi Czerwonej (51) i Podolu (14).

Wydarzenia następnego dziesięciolecia, związane z powstaniem Chmielnickiego, wojną z Moskwą i Turcją, doprowadziły do ruiny i zaniku funkcji miejskich w większości ośrodków miejskich Podola, ziemi halickiej i południowej części ziemi lwowskiej¹⁰¹. Z kolei najazd szwedzki i siedmiogrodzki przyniosły północnym i centralnym terenom kraju zniszczenia nienotowane od najazdów mongolskich i litewskich w XIII i XIV w.¹⁰² Właściciele miast prywatnych podejmowali w następnych latach próby odbudowy zniszczonej zabudowy miast oraz porządkowania ustroju i życia społecznego, czego wyrazem były liczne relokacje miast, a także wydawanie ordynacji i statutów mających porządkować

⁹⁷ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej” 51, 1976, s. 95–97; tenże, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013, s. 213–215.

⁹⁸ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 338, 351; R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 5.

⁹⁹ *Historia Wejherowa*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1998, s. 57–60.

¹⁰⁰ R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, s. 210.

¹⁰¹ Wydarzenia te opisuje bogata literatura; zob. D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim: ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994; A. Korytko, *Podole i Kamieniec Podolski w latach 1654–1672*, „Pamiętnik Kijowski” 7, 2004, s. 56–68; *Kościół chrześcijański na Podolu...*, s. 191–200.

¹⁰² Zniszczenia w miastach opisuje M. Bogucka (zob. też, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 339–345, tam dalsza literatura).

życie gmin miejskich w gospodarce, ustroju, porządku przestrzennym czy bezpieczeństwie w mieście. Wiązało się to jednak z wzrostem uzależnienia miast prywatnych od woli i decyzji ich dziedziców.

W końcu XVII w. na terytorium Korony funkcjonowało 1065 ośrodków miejskich (zob. tab. 4), w tym 347 (32,6%) miast królewskich, 137 (12,8) kościelnych i 581 (54,6%) w dobrach szlachty i magnaterii. Przyrost liczby miast kościelnych to głównie zasługa zmiany stosunków własnościowych, a lokacje nowych miast szlacheckich miały miejsce we wszystkich regionach państwa, różne zaś było tempo utraty statusu miejskiego przez część małych miast i miasteczek. W tym stuleciu obserwujemy też wzrost liczby wsi, w których organizowano targi i jarmarki. W wielu przypadkach uzyskanie przywileju na te zgromadzenia handlowe było pierwszym etapem zabiegów o nadanie wsi statusu miejskiego¹⁰³. Według Józefa Maroszka w drugiej połowie XVII w. kancelaria królewska wydała 60 przywilejów na targi i jarmarki¹⁰⁴. Zjawisko to należy wiązać z ograniczeniami programu lokacyjnego miast prywatnych, przez co przybywało ośrodków karłowatych, jak nazywał je Adam Miłobędzki¹⁰⁵.

Niestety, nie wiemy, ile z wyliczonych wyżej ośrodków miejskich funkcjonowało w 1701 r., ile wymagało modernizacji, które zaś utraciły status miejski, co było następstwem zniszczeń wojennych poprzedniego półwiecza. Na Podolu po zakończeniu okupacji tureckiej w 1699 r. funkcjonowało jedynie 6 miast, pozostałe były zrujnowane¹⁰⁶. Podjęta w kolejnych latach przez właścicieli dóbr akcja kolonizacyjna doprowadziła już w drugiej ćwierci XVIII w. do odbudowy majątków magnackich. Słabiej przebiegał ten proces w dobrach szlacheckich¹⁰⁷. Na pozostałych terenach nową falę zniszczeń przyniosła wojna północna 1700–1721 oraz towarzyszące jej epidemie. Dopiero od trzeciego dziesięciolecia XVIII w. nastąpiło ożywienie procesu odbudowy dawnych miast oraz podejmowanie nowych lokacji. Proces ten przybrał na intensywności w drugiej połowie stulecia¹⁰⁸. Jednocześnie uległo zwiększeniu zjawisko uzyskiwania przywilejów na organizację targów i jarmarków wiejskich. W latach

¹⁰³ Pisał o tym J. Maroszek, *Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Białystok 1990, s. 40–41.

¹⁰⁴ Tamże, s. 194.

¹⁰⁵ A. Miłobędzki, *Architektura polska...*, t. 1, s. 76.

¹⁰⁶ Dr Antoni J. (Rolle), *Zameczki podolskie na kresach maltańskich*, t. 1, Warszawa 1880, s. 175.

¹⁰⁷ Tamże, s. 192 n.; W.A. Serczyk, *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1965, s. 24–29.

¹⁰⁸ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 345–346.

Tabela 4. Miasta na terytorium Korony w 1700 r.

Województwo – ziemia	Typ własności						ogółem liczba
	królewskie		kościelne		szlacheckie		
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
pomorskie	16	94,1	–	–	1	5,9	17
malborskie	6	100	–	–	–	–	6
chełmińskie	9	64,3	5	37,7	–	–	14
Warmia	–	–	12	100	–	–	12
brzeskie	8	53,3	2	13,3	5	33,3	15
inowrocławskie	6	60,0	2	20,0	2	20,0	10
z. dobrzyńska	5	71,4	1	14,3	1	14,3	7
poznańskie	21 ^d	26,9	12	15,4	45 ^e	47,7	78
kaliskie	18 ^a	20,2	15	16,9	56 ^f	62,9	89
łęczyckie	6	25,0	4	16,7	14	58,3	24
sieradzkie	16	34,7	7	15,3	23	50,0	46
rawskie	9	47,4	4	21,1	6	31,5	19
płockie	4	28,6	1	7,1	9	64,3	14
mazowieckie	36	51,4	11	15,7	23	32,9	70
podlaskie	13	48,8	–	–	16	55,2	29
krakowskie	41	51,2	15	18,8	24	30,0	80
sandomierskie	21	17,4	26	21,5	74	61,1	121
lubelskie	8	19,0	2	4,8	32	76,2	42
ruskie:							
– z. sanocka	3	21,4	2	14,3	9	64,3	14
– z. przemyska	10	28,6	1	2,8	24	68,6	35
– z. chełmska	7	29,2	3	12,5	14	58,3	24
– z. lwowska	12	15,4	3	3,8	63	80,8	78
– z. halicka	22	24,7	4	4,5	63	70,8	89
bełskie	15	40,5	1	2,7	21	56,8	37
podolskie	35	36,8	4	4,2	56	58,9	95
Razem	347	32,6	137	12,8	581	54,6	1065

Legenda: a) powstało 1 nowe miasto; b) powstały 2 nowe miasta; c) powstały 3 nowe miasta; d) powstały 4 nowe miasta; e) powstało 6 nowych miast; f) powstało 7 nowych miast.

1701–1772 Józef Maroszek odnalazł ich aż 300, podaje też informacje o kolejnych 22, znanych z innych źródeł, dla których nie udało się odnaleźć przywileju albo został on wystawiony „dla dóbr”. Wiązało się to z dążeniem do tworzenia rynków lokalnych ograniczonych do dóbr właściciela takiej wsi¹⁰⁹. Musimy o tym pamiętać przy obliczeniach liczby

¹⁰⁹ J. Maroszek, *Targowiska...*, s. 25–29, 56–57, 192–193.

miast rejestrowanych przez źródła. W tym stuleciu często zaliczano do ośrodków miejskich osady, które posiadały przywileje handlowe, a nie zostało im nadane prawo miejskie. Dlatego też w prezentowanych obliczeniach dotyczących 1772 r. uwzględniono jedynie te ośrodki, którym miejskie prawo niemieckie zostało nadane albo odnowione¹¹⁰.

W 1772 r. na terytorium Polski sprzed I rozbioru było (zob. tab. 5) 1075 miast, z tego 347 (32,3%) królewskich, 137 (12,7%) kościelnych i 591 (55%) szlacheckich. Liczba miast królewskich jest taka sama jak w 1700 r., chociaż ich ubytki notujemy głównie na Podolu (10) i w ziemi halickiej (2). Nowe miasta powstawały w ziemi lwowskiej i woj. sandomierskim (po 3), w woj. bełskim (2) oraz pojedyncze w ziemiach chełmskiej i sanockiej oraz woj. krakowskim i sieradzkim. Podobnie wyglądał stan miast kościelnych. Ubytki notujemy na Podolu (2), w ziemi lwowskiej i woj. bełskim (po 1), zwiększenie zaś liczby w woj. krakowskim (3) i lubelskim (1). Była to zasługa relokacji i zmiany własności. Największe zmiany nastąpiły w liczbie miast szlachty i magnaterii. Pojedyncze ubytki wystąpiły w woj. łęczyckim i rawskim oraz znaczne w ziemi lwowskiej (15), halickiej (14) i na Podolu (11). Nowe miasta, w liczbie od 1 do 7, notujemy na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, w Wielkopolsce, w województwach mazowieckim, we wszystkich małopolskich oraz bełskim i ziemi chełmskiej. Zmiany te odzwierciedla tabela 7, z której wynika, że największe zmniejszenie liczby miast nastąpiło na Podolu (13) i Rusi Czerwonej (11), ponadto odnotowano jedno miasto mniej w regionie łęczycko-sieradzkim. Warto przy tym zauważyć, iż z obliczeń Władysława Rusińskiego wynika, że po I rozbiorze na pozostałych ziemiach Korony było 607 miast¹¹¹. Jeżeli dodamy do nich 333 miasta i miasteczka zagarnięte przez Austrię¹¹² oraz 47 w Prusach Królewskich i 48 w okręgu noteckim¹¹³, to otrzymamy liczbę 1035 miast, która jest zbliżona do prezentowanej ogólnej liczby miast.

Miasta prywatne były więc ważnym elementem ruchu lokacyjnego od XIII w., od XVI stulecia zaś zdecydowanie przeważają w nim liczbowo, zakładane przede wszystkim w dobrach feudalów świeckich. Ich właściciele, wśród duchownych biskupi oraz kapituły katedralne, klasztory i inne instytucje kościelne, a także bogate rycerstwo i możnowładztwo, później zaś szlachta i magnaci, odgrywali coraz ważniejszą rolę

¹¹⁰ Zestawił je W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna...*, s. 12–24.

¹¹¹ W. Rusiński, *O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w.*, RDSG, t. 16, 1954, tab. Ib.

¹¹² J. Karpińiec, *Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka*, RDSG, t. 2, 1932, s. 7.

¹¹³ W. Rusiński, dz. cyt., s. 127–128.

Tabela 5. Miasta na terytorium Korony w 1772 r.

Województwo – ziemia	Typ własności						ogółem
	królewskie		kościelne		szlacheckie		
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba
pomorskie	16	94,1	–	–	1	5,9	17
malborskie	6	100	–	–	–	–	6
chełmińskie	9	64,3	5	37,7	–	–	14
Warmia	–	–	12	100	–	–	12
brzeskie	8	50,0	2	12,5	6	37,5	16
inowrocławskie	6	60,0	2	20,0	2	20,0	10
z. dobrzyńska	5	62,5	1	12,5	2	25,0	8
poznańskie	21 ^a	25,9	12	14,8	48 ^a	59,3	81
kaliskie	18	19,1	15 ^a	16,0	61 ^b	64,9	94
łęczyckie	6	26,1	4	17,4	13	56,5	23
sieradzkie	17	36,2	7	14,9	23	48,9	47
rawskie	9	50,0	4	22,2	5	27,8	18
płockie	4	26,6	1	6,7	10	66,7	15
mazowieckie	36	48,0	11	14,7	28	37,3	75
podlaskie	13	40,6	–	–	19	59,4	32
krakowskie	42	45,6	18	19,6	32	34,8	92
sandomierskie	24	18,9	26	20,5	77	60,6	127
lubelskie	8	17,8	3	6,6	34	75,6	45
ruskie:							
– z. sanocka	4	21,1	2	10,5	13	68,4	19
– z. przemyśka	10	23,8	1	2,4	31	73,8	42
– z. chełmska	8	26,6	3	10,0	19	63,4	30
– z. lwowska	15	23,0	2	3,1	48	73,9	65
– z. halicka	20	27,4	4	5,5	49	67,1	73
bełskie	17	40,5	–	–	25	59,5	42
podolskie	25	34,7	2	2,8	45	62,5	72
Razem	347	32,3	137	12,7	591	55,0	1075

Legenda: a) powstało 1 nowe miasto; b) powstały 2 nowe miasta.

w życiu politycznym Królestwa Polskiego, a później Rzeczypospolitej Obojga Narodów, co odbywało się kosztem znaczenia monarchii i króla. Możemy wśród nich wyróżnić grupę traktującą miasta jako źródło dochodów, byli też tacy, którzy inwestowali także w zabudowę swoich miast, ich estetykę i wygląd¹¹⁴. Jan Zamoyski i Zamość są tego dobrym

¹¹⁴ Pisał o tym A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych...*, s. 27–28; tenże, *Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII w., jako inwestycje kulturalne*, KHKM, t. 26, 1978, s. 47–55.

przykładem. Działalność urbanistyczna dotyczyła zarówno starych rodów, dla których ośrodki miejskie świadczyły o ich pozycji majątkowej i prestiżu, jak też zabiegających o awans i karierę. Dobrze funkcjonujące miasto, wyróżniające się w krajobrazie, było jednym z elementów utrwalania awansu, wygląd rezydencji wpływał zaś na opinię szlachty. Ośrodki te przyczyniały się do utrwalania przewagi politycznej społeczeństwa szlacheckiego. Wszystko to nie wykraczało jednak poza funkcjonujący w Rzeczypospolitej model feudalizmu. W tym względzie warto przytoczyć słowa Jana Zamoyskiego, wypowiedziane na sejmie w 1575 r.: „W Zachodniej Europie kwitną wprawdzie miasta, bo stan miejski ma tam wielkie prawa. Ale ponieważ owa świetność przychodzi z krzywdą szlacheckiej wolności, wolę jej wcale nie mieć za taką cenę. Nie podług rękodzielnych wyrobów, nie podług murów i obszernych budowli, czego i nam nie brak, sądzi się o szczęściu ludzi”¹¹⁵. Cytat ten, jak się wydaje, dobrze charakteryzuje rolę miast prywatnych w sieci miejskiej Korony, szczególnie w stuleciach XVI–XVIII.

Tabela 6. Liczba miast prywatnych od XIII w. do 1772 r.

Rodzaj własności		Stulecie					
		XIII–XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	razem
kościelna	liczba	78	43	10	6	–	137
	%	56,7	31,3	7,4	4,4	–	100,0
szlachecka	liczba	119	176	202	85	10	592
	%	20,1	29,7	34,1	14,4	1,7	100,0
Ogółem	liczba	197	219	212	91	10	729
	%	27,0	30,0	29,1	12,5	1,4	100,0

Tabela 7. Przyrost liczby miast prywatnych w latach 1401–1772

Region	1500	1600	1700	1772
Kujawy i ziemia dobrzyńska	6	–	1	2
Wielkopolska	60	–9	6	8
Łęczyckie i sieradzkie	22	3	–1	–1
Mazowsze	10	8	–3	5
Podlasie	–	12	4	3
Małopolska	35	54	18	16
Ruś Czerwona	53	90	51	–11
Podole	15	31	14	–13

¹¹⁵ *Wybór mów staropolskich*, zebrał A. Małeckie, Kraków 1860, s. 77.

Bibliografia

Źródła

- Codex diplomaticus Poloniae*, t. 1, wyd. I. Ryszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1847.
- Dokument lokacyjny Kurowa z 1442 r.*, wyd. J. Kus, S. Paulowa, Kurów 1992.
- Gostomski A., *Gospodarstwo*, oprac. S. Inglot, Wrocław 1951.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 3, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6–11, wyd. A. Gąsiorowski [i in.], Poznań 1982–1999.
- Lustracja województwa lubelskiego 1661*, wyd. H. Oprawko, K. Schuster, Warszawa 1962.
- Przywilej lokacyjny miasta Tomaszowa z 1621 roku*, wyd. R. Szczygieł, Tomaszów Lubelski 2012.
- Volumina legum*, t. 1, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.
- Wybór mów staropolskich*, zebr. A. Małecki, Kraków 1860.
- Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 5–7, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraszowa, Wrocław 1970–1975.

Opracowania

- Bartlett R., *Tworzenie Europy. Podbój, kolonizacja i przemiany kulturowe 950–1350*, tłum. G. Waluga, posłowie P. Górecki, Poznań 2003.
- Bartoszewicz A., *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, PH, t. 99, 2008.
- Berdecka A., *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Wrocław 1982.
- Bieniak J., *Recepcja prawa chełmińskiego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, w: *Studia Culmensia Historico-Iuridica, czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1990.
- Biskup M., *Rozwój sieci miast pruskich do drugiej połowy XVII w.*, KHKM, t. 28, 1980.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Budzyński Z., *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemysł–Rzeszów 2005.
- Czaja R., *Miasta i przestrzeń miejska w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, w: *Zakon Krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. R. Czaja, A. Radziwiński, Toruń 2013.
- Dr Antoni J. (Rolle), *Zameczki podolskie na kresach maltańskich*, t. 1, Warszawa 1880.

- Gawlas S., *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii na przykładzie Polski*, w: *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006.
- Gawlas S., *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 2000.
- Gawlas S., *Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy*, w: *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, red. M. Dygo i in., Warszawa 1999.
- Gawlas S., *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, w: *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kuratowska, T. Jurek, Poznań 2005.
- Gawlas S., *Ulica a zmiany krajobrazu miejskiego w okresie lokacji*, KHKM, t. 47, 1999, nr 1–2.
- Gawlas S., *Uwagi o polityce miejskiej Kazimierza Wielkiego*, w: *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. H. Manikowska i in., Warszawa 2000.
- Gąsiorowski A., *Donacje Kazimierza Wielkiego dla rycerstwa*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 13, 1979, z. 1.
- Gąsiorowski A., *Nasilenie się procesów urbanizacyjnych. Rozwój produkcji przemysłowej i handlu*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969.
- Gierszewski S., *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1966.
- Goldberg J., *Osiemnastowieczne lokacje miejskiej w dawnych województwach łęczyckim i sieradzkim*, „Roczniki Łódzkie” 9, 1964.
- Gołombiowski M., *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, w: *Studia Culmensia Historico-Iuridica, czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1990.
- Górczak Z., *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*, Poznań 2002.
- Górczak Z., *Rozwój możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI wieku*, Poznań 2007.
- Guldon Z., *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska” 2, 1968.
- Herbst S., *Zadania i potrzeby polskiej urbanistyki historycznej*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury” 1, 1951, z. 2.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, red. J. Bardach, Warszawa 1964.
- Historia Wejherowa*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1998.
- Janeczek A., *Udział szlachty w kolonizacji Rusi Koronnej, migracje rodów i ich nowa własność (XIV–XV w.)*, w: *Rody na Śląsku, Rusi Czerwonej i w Małopolsce, średniowiecze i czasy nowożytne*, red. W. Zawitkowska, A. Pobóg-Lenartowicz, Rzeszów 2010.

- Kamińska K., *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r.*, Toruń 1990.
- Karpiniec J., *Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka*, RDSG, t. 2, 1932.
- Kielbik J., *Miasta warmińskie w latach 1466–1772*, Olsztyn 2007.
- Kiryk F., *Polityka miejska Kazimierza Wielkiego w Małopolsce*, w: *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*, Radom–Kazimierz Dolny 1990.
- Kiryk F., *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, Historia VI, 1972.
- Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000.
- Kłoczowski J., *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998.
- Kołodziejczyk D., *Podole pod panowaniem tureckim: ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994.
- Korytko A., *Podole i Kamieniec Podolski w latach 1654–1672*, „Pamiętnik Kijowski” 7, 2004.
- Kościół chrześcijański na Podolu*, red. T. Trajdos, Warszawa 2015.
- Krasnowolski B., *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1, Kraków 2004.
- Krasnowolski B., *Wzorce i metody lokacyjnych układów urbanistycznych w Małopolsce: stan i metody badań, postulaty badawcze, próba syntezy*, w: *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. C. Buśko i in., Wrocław 2006.
- Krzysztofik R., *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007.
- Kulczykowski M., *Ze studiów nad lokacją miasta Końskich*, w: *W kręgu historii, gospodarki i kultury. Studia dedykowane profesorowi Jerzemu Piwkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Ostrowiec Świętokrzyski 2004.
- Kulejewska-Topolska Z., *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Poznań 1964.
- Kuraś S., *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV wieku*, Wrocław 1971.
- Kurtyka J., *Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowych badań*, Kraków 2001.
- Kurtyka J., *Posiadłość, dziedziczność, prestiż. Badania nad późnośredniowieczną i wczesnonowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce XIV–XVII wieku*, „Roczniki Historyczne” 65, 1999.
- Крикун Н., *Документи комісарського суду подільського воєводства 1678–1679 років*, Львів 2015.
- Крикун Н., *К вопросу заселенности подольского воєводства в конце XVII в.*, „Annales UMCS”, sectio H, 2, 1968.
- Крикун Н., *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали*, Львів 2011.

- Lalik T., *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późnego średniowiecza*, KHKM, t. 23, 1975.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996.
- Małowist M., *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku*, Warszawa 1975.
- Maroszek J., *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013.
- Maroszek J., *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, „*Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*” 51, 1976.
- Maroszek J., *Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Białystok 1990.
- Mączak A., Samsonowicz H., *Z zagadnień genezy rynku europejskiego: strefa bałtycka*, PH, t. 55, 1964.
- Milobędzki A., *Architektura polska XVII w.*, t. 1, Warszawa 1980.
- Milobędzki A., *Budownictwo militarne miast polskich w okresie nowożytnym*, KHKM, t. 26, 1978.
- Młynarska-Kaletynowa M., *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, KHKM, t. 28, 1980.
- Motylewicz J., *Miasta ziemi przemyskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Przemysł–Rzeszów 1993.
- Opas T., *Miasta prywatne a Rzeczpospolita*, KH, t. 78, 1971, s. 28–31.
- Pazyra S., *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.
- Piskorski J., *Miasta Księstwa Szczecińskiego do połowy XIV wieku*, Poznań 1987.
- Rosłanowski T., *Z zagadnień lokacji miejskich w Europie Zachodniej i Środkowo-Wschodniej w średniowieczu*, w: *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. 2, red. G. Labuda, S. Tabaczyński, Wrocław 1988.
- Rusiński W., *O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w.*, RDSG, t. 16, 1954.
- Samsonowicz H., *Cechy rzemieślnicze w średniowiecznej Polsce. Mity i rzeczywistość*, PH, t. 75, 1984.
- Samsonowicz H., *Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu*, RDSG, t. 50, 1989.
- Samsonowicz H., *Miejsce Polski w Europie*, Warszawa 1996.
- Samsonowicz H., *Struktura zawodowa mieszczaństwa w dawnej Polsce*, w: *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Tomczaka*, red. J. Dygdała, B. Woszczyński, Toruń 1992.
- Samsonowicz H., *Studia z dziejów miast w średniowieczu*, Poznań 2014.
- Samsonowicz H., *Szkice o mieście średniowiecznym*, Warszawa 2014.
- Samsonowicz H., *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, KHKM, t. 28, 1980.
- Serczyk W.A., *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1965.

- Szafer T.P., *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i pocz. XIX w.*, w: *Studia z historii budowy miast*, Warszawa 1955.
- Szczygieł R., *Dokument lokacyjny miasta Tomaszowa wzorem przy spisywaniu dokumentu lokacyjnego Modliborzyc z 1642 roku*, w: *Między tekstem a znakiem. Prace ofiarowane Profesor Barbarze Trelińskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Jaworska, S. Górczyński, Warszawa 2013.
- Szczygieł R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Szczygieł R., *Początki miast konkurencyjnych na wododziale Bugu i Sanu na przełomie XVI i XVII wieku*, „Kresy Południowo-Wschodnie. Rocznik Przemyskiego Centrum Kultury i Nauki Zamek” 5/6, 2007/2008.
- Szczygieł R., *Rola handlowa placów miejskich w małych miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, KHKM, t. 41, 1993.
- Szczygieł R., *Wpływ właścicieli na skuteczność lokacji miast prywatnych w XV–XVI wieku. Etapy urbanizacji Uchań*, „Res Historica” 23, 2006.
- Tołwiński T., *Urbanistyka*, t. 1: *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1948.
- Topolski J., *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501–1795*, Poznań 2015.
- Trzebiński W., *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962.
- Trzebiński W., *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku oświecenia*, w: *Studia z historii budowy miast*, Warszawa 1955.
- Wędzki A., *Początki reformy miejskiej w Europie Środkowej do połowy XIII w.*, Warszawa–Poznań 1974.
- Wiesiołowski J., *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM, t. 28, 1980.
- Wroniszewski J., *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań 2001.
- Wróblewska G., *Kilka uwag w sprawie lokacji miast*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 17, 1972.
- Wróblewska G., *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 1977.
- Wyrobisz A., *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.
- Wyrobisz A., *Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII w., jako inwestycje kulturalne*, KHKM, t. 26, 1978.
- Wyrobisz A., *Rola miast prywatnych w Polsce XVI i XVII wieku*, PH, t. 65, 1974.
- Załęska M., *Wójtostwa dziedziczne w miastach małopolskich w późnym średniowieczu*, Warszawa 2006.
- Zarębska T., *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.
- Zarębska T., *Zamość – miasto idealne i jego realizacja*, w: *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980.

- Zdrójkowski Z., *Miasta na prawie średzkim*, „Śląski Kwartalnik Historyczny »Sobótka«” 41, 1986, z. 2.
- Zdrójkowski Z., *Prawo chełmińskie. Powstanie, rozwój i jego rola dziejowa*, w: *Dzieje Chełmna i jego regionu*, red. M. Biskup, Toruń 1968.
- Zdrójkowski Z., *Stan badań nad problematyką prawa średzkiego. Studium na 750-lecie pouczenia miasta Halle dla Środy Śląskiej (1235–1985)*, CPH, t. 37, 1985, z. 2.
- Zientara B., *Przełom w rozwoju miast środkowoeuropejskich w pierwszej połowie XIII w.*, PH, t. 67, 1976.
- Zientara B., *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.

Ryszard Szczygiel

Private towns in Poland from the 14th century to 1772 –
 chronology of foundations, owners and functions
 (Summary)

The article deals with the development of foundations of towns incorporated according to the ‘German law’, which began on the Polish territory in the 13th century. The author focuses on those towns which, following the foundation process, functioned on the territory of Greater Poland, Kuyavia, Mazovia and Little Poland, from the second half of the 14th century in Red Ruthenia and the Crown Podolia, and from 1466 in the Royal Prussia, while from 1569 in the Podlaskie Voivodship.

The lists included in the article suggest that in 1400 the total number of towns in Poland was 370, of which 173 of them were in the royal demesnes, 78 in the Church demesnes, while 119 were in the demesnes of the nobility and aristocracy. During the 15th century another 219 private towns were founded (43 belonged to the Church and 176 to the nobility), and 113 the royal ones. In the 16th century one could observe the decrease in foundation initiatives on the territory of Kuyavia and Greater Poland, the Krakow Voivodship and the following Lands: the Sanok and the Przemyśl Land of the Ruthenian Voivodship. On the remaining territories of the Crown 256 towns were founded in that century, but only 44 of them were royal, while 212 private (11 belonged to the Church and 201 to the nobility). The slowdown in the foundation movement is noticeable in the 17th century, when 91 private towns were founded (85 in the demesnes of the nobility, while 6 in the Church demesnes). At the same time 17 new towns were founded in the royal demesnes. In 1701–1772 only 10 new noblemen’s towns were founded. Several dozen of the remaining foundation initiatives were unsuccessful.

Also in this article the process of founding these towns is characterized, the role of the owners of the property while the initiatives were in progress, and next in the functioning of these centres. The functions of these towns as economic hubs for the surrounding demesnes of the owner and his residences for which they served as supply and services bases, as well as the places of religious and political life.

Ryszard Szczygieł (ur. 1944) – prof. dr hab. Studia historyczne na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (1961–1966), doktorat w 1973 r. (Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI wieku, promotor prof. Kazimierz Myśliński), habilitacja w 1990 r. (Lokacje miast w Polsce XVI wieku), tytuł profesora uzyskał w 1999 r., prof. zwyczajny od 2003 r. Prodzikan (1990–1993) i dziekan (1993–1999) Wydziału Humanistycznego UMCS, prorektor UMCS (2008–2012). Członek Komitetu Nauk Historycznych PAN (1995–2006) i jego Komisji Historii Miast (od 1991) oraz Geografii Historycznej (od 1993). Zajmuje się historią osadnictwa i dziejami miast w średniowieczu i w okresie wczesnonowoczesnym (do XVIII w.). Autor ponad 300 prac naukowych, w tym 14 książek autorskich i współautorskich, redaktor naukowy 9 monografii miast Lubelszczyzny. Badał też dzieje Jarosławia, Kalisza, Lublina, Radomia, Sandomierza i Zamościa. E-mail: urbs_nova@wp.pl.